

УДК 94(4):327(497.5)«2011/2013»

**ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ
ХОРВАТІЄЮ КУРСУ НА ІНТЕГРАЦІЮ В ЄС
У 2011–2013 РР.**

**SPECIFICS OF IMPLEMENTATION
BY CROATIA ITS COURSE FOR INTEGRATION
IN THE EU IN 2011–2013**

Горопаха С. В.,

аспірант кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна), e-mail: servitagor@gmail.com

Horopakha S. V.,

PhD Student, Central and Eastern Europe History Department, Faculty of History, Taras Shevchenko Kyiv National University (Kyiv, Ukraine), e-mail: servitagor@gmail.com

1 липня 2013 року Республіка Хорватія (РХ) набула повноправного членства в Європейському Союзі (ЄС) та стала 28-ю країною об'єднаної європейської спільноти. Хорватський євроінтеграційний шлях супроводжувався важкими трансформаційними процесами, спрямованими на подолання залишків пост-соціалістичного і пост-конфліктного світу та реформування усіх сфер суспільного життя до стандартів ЄС.

У статті розглядається історичний період відносин між РХ та ЄС у 2011–2013 рр., у контексті реалізації цією балканською країною свого інтеграційного курсу. Зокрема, акцент зроблено на зусилля влади РХ з метою підписання Договору про вступ Хорватії до ЄС та його ратифікації, проведення позитивного волевиявлення хорватських громадян щодо питання вступу РХ до ЄС у січні 2012 р., а також успішного проходження моніторингу Європейської Комісії до стану виконання ключових переговорних розділів. Особливу увагу приділено врегулюванню хорватсько-словенського спору щодо боргу Люблянського банку, який гальмував процес ратифікації вступного Договору з боку Словенії.

Виділено також ключові здобутки Хорватії в переговорному процесі з Європейським Союзом, зокрема, досягнення країною відповідних критеріїв ЄС та набуття членства у Євросоюзі 1 липня 2013 р.

Ключові слова: Хорватія, Європейський Союз, європейська інтеграція, переговори про членство, референдум щодо членства/

On July 1, 2013, the Republic of Croatia joined the European Union as a full member and became the 28th country of the united European community. The Croatian European integration path was accompanied by hard transformation processes aimed at overcoming the remnants of the post-socialist and post-conflict world, and reforming all spheres of public life to the EU standards.

The article deals with the historic period of relations between Croatia and the EU in 2011–2013 in the context of implementation of the Euro-integration course by this Balkan country. Consequently, the emphasis was placed on the efforts of the Croatian authorities to sign the Treaty on the Accession to the EU and its ratification, to hold the positive referendum in January 2012 as well as to pass the European Commission's monitoring of the implementation of key negotiation chapters. Particular attention is paid to the settlement of the Croatian-Slovenian dispute over the debt of the Ljubljana Bank, which hampered the process of ratification of the Accession Treaty by Slovenia.

Significant achievements of Croatia in the negotiation process with the European Union are highlighted, in particular, achievement of the relevant EU criteria and joining the European Union on July 1, 2013.

Keywords: Croatia, European Union, European integration, membership negotiation, referendum on membership.

1 липня 2013 року Республіка Хорватія (РХ) набула повноправного членства в Європейському Союзі (ЄС) та стала 28-ю країною об'єднаної європейської спільноти.

Хорватії, після розпаду Союзної Федеративної Республіки Югославія та проголошення незалежності у 1991 р., вдалося подолати залишки пост-соціалістичного і пост-конфліктного світу та

трансформувати суспільство через процес реформ у всіх суспільних сферах до набуття стандартів Європейського Союзу.

Правову основу для набуття РХ членства в ЄС заклала підписана у 2001 році Угода про стабілізацію та асоціацію. У лютому 2003 р. Хорватія подала заявку на членство в ЄС, а вже в червні 2004 р. отримала статус кандидата на членство в ЄС. Офіційний старт переговорів про вступ Хорватії до Євросоюзу дала Рада ЄС 3 жовтня 2005 р. У практичному плані переговори розпочалися 20 жовтня 2005 р. з процедури «скринінгу» (screening) – оцінки рівня гармонізації законодавства Хорватії з нормами ЄС, яка тривала до листопада 2006 р. Загалом було визначено 35 розділів, які потрібно було переглянути для отримання Хорватією статусу повноправного члена Євросоюзу [3, с. 7].

Досвід європейської інтеграції Хорватії розглядається автором як найбільш показовий приклад імплементації євроінтеграційної стратегії, що представляє важливе значення для України, насамперед, у контексті подальших практичних кроків в напрямі ефективної імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, що має на меті набуття нашою державою повноправного членства в Європейському Союзі.

Аналізуючи останні дослідження і публікації цієї проблематики слід зазначити, що у вітчизняній історичній науці проблема хорватської євроінтеграції на даний час не стала предметом спеціального комплексного дослідження. Науковці спрямовували свої зусилля на вивчення лише окремих аспектів цієї теми. У цьому контексті на окрему увагу заслуговують праці М. Нагірного, С. Кузнєцова, І. Боровець, Т. Павлюк, І. Ярмольської та А. Демещука. Узагальнене розуміння політики розширення ЄС, роботи його інституцій та особливостей його правової системи дають у своїх роботах В. Копійка, Р. Бурякі, О. Гупало, І. Грищак та ін.

Дослідження хорватських науковців відкривають ширші можливості для дослідження теми євроінтеграційного шляху Хорватії. Передусім, тут слід виокремити праці І. Голдштейна, Б. Грідіча, Д. Йовича, К. Отт, Б. Царатана, З. Петака, В. Самарджі, Н. Блануші, С. Шуріної.

Мета даної статті полягає у тому, щоб на основі аналізу джерел та наукових публікацій розкрити основні історичні події у відносинах між Хорватією та Європейським Союзом у 2011–2013 рр. у контексті імплементації євроінтеграційного курсу цією балканською країною.

Розглядаючи проблему відносин між Хорватією та ЄС у 2011–2013 рр. слід зазначити, що цей період став завершальним етапом на шляху набуття РХ членства в об'єднаній європейській спільноті. У цьому контексті вбачається доцільним виокремити такі події.

Отже, 30 червня 2011 р. у Брюсселі під час 13-ї Міжурядової конференції щодо вступу Хорватії до ЄС, після 10 років загального процесу євроінтеграції та майже семи років самих

переговорів про вступ до ЄС, Хорватія закрила останні чотири з 35 переговорних розділів з ЄС (8 – «Ринкові відносини», 23 – «Правосуддя та основні права», 33 – «Фінансові та бюджетні правила», та 35 – «Інші питання»).

ЄС при цьому запровадив так званий постпереговорний моніторинг найбільш важливих переговорних критеріїв. Європейська Комісія (ЄК) відстежувала виконання РХ зобов'язань із завершення переговорного процесу до набуття країною повноправного членства в ЄС (до 1 липня 2013 року) та щороку мала готувати відповідний звіт. У контексті моніторингу результатів впровадження критеріїв з 23-го переговорного розділу «Правосуддя та основні права», 8-го «Ринкові відносини» та 24-го «Правові питання, свобода та безпека слова», то ЄК мала робити відповідні висновки кожні шість місяців [16].

Після завершення переговорів з офіційним Брюсселем про вступ РХ до Європейського Союзу фокус євроінтеграційної політики офіційного Загреба був направлений на проведення двох важливих заходів: підписання Договору про вступ під час польського головування в ЄС у другій половині 2011 року та забезпечення достатньої підтримки громадянству Хорватії до ЄС на всенародному референдумі.

З метою лобіювання якомога скорішого підписання Договору про вступ РХ до ЄС, а також його швидкої ратифікації парламентами країн-членів ЄС, Загреб помітно активізував двосторонній політичний діалог з європейськими столицями шляхом обміну візитами на високому рівні. Водночас, хорватській стороні не вдалося пролобіювати підписання Договору до парламентських виборів в країні (4 грудня 2011 р.). У цьому контексті слід зазначити, що робота з підготовки до підписання зазначеного документа велася в умовах активної передвиборчої кампанії до парламентських виборів, і Брюссель відсторонився від цього процесу та унеможливив будь-які спроби трактувати підписання Договору як підтримку чинної політичної сили.

12 жовтня 2011 р. Європейська Комісія оприлюднила останній Звіт щодо вступу Хорватії до ЄС, в якому очікувано надала позитивну оцінку виконанню Загребом переговорних критеріїв, а також дала рекомендацію щодо членства РХ в ЄС. Водночас, Єврокомісія наголосила на необхідності продовження Загребом зусиль, спрямованих на подальше реформування сфер правосуддя, боротьби з корупцією, забезпечення прав національних меншин та ін. [14].

Початок грудня 2011 року розглядається як заключна фаза семирічного періоду передступних переговорів Хорватії з ЄС та початком завершального етапу на шляху набуття членства в ЄС. Зокрема, 1 грудня Європейський Парламент схвалив Договір про вступ РХ до ЄС більшістю голосів, чим відкрив шлях до підписання цього документа. Окрім того, Європарламент прийняв резолюцію необов'язкового характеру, в якій висловив сподівання щодо позитивного результату

майбутнього всенародного волевиявлення щодо членства РХ в ЄС. В цьому документі міститься заклик до хорватських громадян підтримати членство своєї країни в Євросоюзі, а до держав ЄС – якомога скоріше завершити процес ратифікації Договору про вступ РХ до ЄС [4, арк. 65].

Таким чином, 9 грудня 2011 р. під час засідання Європейської Ради в Брюсселі Президент РХ І. Йосипович та Прем'єр-міністр РХ Я. Косор підписали Договір про вступ Республіки Хорватія до ЄС. Від імені ЄС документ підписали всі 27 керівників європейських країн. Передбачалося, що після ратифікації Договору всіма країнами ЄС 1 липня 2013 року Хорватія стане повноправним 28-м членом Євросоюзу [12].

Зміна владної коаліції та прихід опозиції до влади в Хорватії після парламентських виборів у грудні 2011 року не мала жодного серйозного впливу на послідовність процесу європейської інтеграції країни, оскільки ця стратегічна мета залишалася спільною для всіх головних політичних сил. Європейська інтеграція і далі була у фокусі уваги уряду країни, а підписання Договору про вступ до ЄС змістило фокус євроінтеграційної політики країни на процес ратифікації згаданого документа парламентами усіх країн-членів ЄС, а також проведення загальнодержавного референдуму щодо вступу РХ в Євросоюз. Окрім того, актуальним залишалася виконання Загребом критеріїв тих переговорних розділів, що знаходилися під моніторинговим механізмом Єврокомісії, та забезпечення позитивної оцінки спостереження з боку офіційного Брюсселя.

23 грудня 2011 р. Хорватський сабор нового скликання на своєму першому засіданні змінив норму Декларації про основні принципи переговорів щодо повноправного членства РХ в ЄС, яка передбачала проведення референдуму не пізніше 30 днів після підписання Договору, та призначив референдум на 22 січня 2012 р. [13]. Це було зроблено з метою продовження терміну проведення широкомасштабної інформаційної кампанії, спрямованої на популяризацію ідеї європейського членства.

Слід зазначити, що рівень підтримки членства РХ в ЄС серед населення в кінці 2011 р. був достатнім для позитивного волевиявлення народу. Так, згідно з даними різних опитувань, 50–61% респондентів підтримували вступ РХ до ЄС, тоді як 29–42% висловлювалися проти [8]. Оскільки Конституція РХ допускала прийняття рішення простою більшістю голосів тих, хто вийшов на референдум, то такого рівня підтримки було достатньо для отримання позитивного результату референдуму.

Водночас, із наближенням дати проведення референдуму зріс опір противників європейського членства Хорватії. Було створено громадянську ініціативу «Рух за Хорватію – Ні Євросоюзу», яка складалася з дрібних політичних партій, різноманітних політико-соціальних товариств та груп громадян, що представляли собою або націоналістичні сили, або сільські регіони. Цей рух

виступав проти вступу Хорватії до ЄС та втрати національного суверенітету. Його прибічники вимагали проведення адекватної інформаційної кампанії проти ЄС, яка б знайомила громадян з недоліками та втратами держави після її вступу до Євросоюзу. Водночас, масовістю антиєвропейський рух в країні не позначився [1, с. 317].

Головною подією на початку 2012 року в РХ без сумніву став загальнодержавний референдум зі вступу країни в ЄС, який відбувся 22 січня. Так, за результатами волевиявлення, явка громадян Хорватії склала 43,51%, з яких за набуття повноправного членства своєї країни в Євросоюзі висловилося 66,27%, проти – 33,13% [2, с. 313]. Таким чином, підсумки референдуму дали зелене світло членству Хорватії в Євросоюзі.

Через декілька тижнів (у лютому 2012 року) Європейська Комісія оприлюднила «Оцінку Делегації Європейської Комісії в РХ інвестиційного та бізнес-клімату в країні» за 2011 рік, де відзначила прогрес, досягнутий Хорватією у сприянні інвестиціям та створенню належного бізнес-клімату та пристосуванні національного законодавства в цій сфері до норм *acquis communautaire*. Проте було наголошено на існуванні низки проблем у сфері державних закупівель, податкової системи, діяльності державної та місцевої адміністрації.

Досить активно йшов процес ратифікації Договору про вступ РХ до ЄС. Так, з моменту його підписання у грудні 2011 р. документ ратифікувало вже п'ять країн ЄС – Словаччина, Угорщина, Болгарія, Італія та Мальта. Зі свого боку, Хорватський сабор одногослоно ратифікував Договір 9 березня 2012 р. [15].

У рамках моніторингу Єврокомісією стану виконання Хорватією згаданих вище важливих переговорних розділів 24 квітня 2012 р. було оприлюднено перший з трьох передбачених моніторингових звітів ЄК щодо прогресу РХ у виконанні переговорних критеріїв з ЄС (охоплює період з вересня 2011 р. по лютий 2012 р.). Документ сфокусовано на виконанні Загребом критеріїв таких переговорних розділів як 23 – «Правосуддя та основні права», 24 – «Юстиція, свобода та безпека» та 8 – «Ринкові відносини» [9].

Загалом позитивна оцінка першого моніторингу та відсутність значних критичних зауважень з боку Брюсселя була очікуваною для Загреба та не викликала значного публічного резонансу. Так, за оцінкою ЄК, Хорватія досягла великого прогресу у підготовці до повноправного членства в ЄС. Відзначається висока ступінь узгодженості законодавства РХ з правовими нормами ЄС. Без відкритої критики підкреслюються окремі недоліки, зокрема, говориться про необхідність впровадження додаткових зусиль у «обмеженій кількості питань».

Результати другого моніторингового звіту ЄК, оприлюдненого 10 жовтня 2012 р., загалом також носили позитивний характер [10]. Однак, європейська спільнота з моменту останнього звіту вимушена була констатувати стагнацію

у процесі вирішення окремих проблемних питань. У цьому зв'язку хорватській стороні було надано десять рекомендацій, які були пов'язані з необхідністю вжиття владою Хорватії заходів у сфері уникнення конфлікту інтересів, призначення посадовців у спостережні та управлінські комітети державних підприємств, зменшення кількості справ, які перебували на розгляді судів, пришвидшення структурних реформ в економіці, передусім приватизації підприємств суднобудівної галузі, завершення реформування правоохоронних органів, прийняття нового закону про доступ до інформації, завершення будівництва прикордонного переходу з БіГ у м. Неум, прийняття нової міграційної стратегії, а також перекладу законодавства ЄС до моменту набуття повноправного членства в Євросоюзі.

На цьому тлі спостерігався певний скептицизм окремих представників офіційних кіл та громадськості провідних країн ЄС, передусім Німеччини, щодо перспективи набуття Хорватією повноправного членства в Євросоюзі у 2013 р.

Реагуючи на таку ситуацію влада Хорватії активізувала дипломатичну роботу з країнами Євроспільноти, зокрема Німеччиною, з тим, щоб запевнити у своїй налаштованості щодо повного виконання усього переліку рекомендацій ЄК та вчасного завершення вступного процесу. Як результат, німецька сторона висловлювала запевнення у повній підтримці вступу РХ до ЄС у липні 2013 р. та, водночас, наголошувала, що жодних привілеїв на шляху інтегрування до ЄС хорватській стороні не варто очікувати. Зі свого боку, офіційні особи ЄК переконували представників країн-членів ЄС у спроможності Хорватії вчасного виконання усіх рекомендацій Єврокомісії [5, арк. 101–102].

На цьому тлі, додав впевненості владі Хорватії візит до Загреба Єврокомісара з питань розширення ЄС та європейської політики сусідства Ш. Фюлев кінці грудня 2012 р. За підсумками переговорів з керівництвом Хорватії, європейський чиновник поінформував про відсутність сумнівів у ЄС у спроможності Хорватії вчасно завершити всі необхідні процедури, ратифікації всіма країнами-членами ЄС вступного Договору та набуття цією балканською країною членства в Євросоюзі у запланований термін – 1 липня 2013 р.

Кінець 2012 року позначився також результативністю процесу ратифікації Договору про вступ РХ до ЄС. Так, документ ратифікувало 16 країн ЄС: Австрія, Болгарія, Естонія, Ірландія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Угорщина та Чехія [15].

З початком 2013 р. уряд Хорватії спрямував свої максимальні зусилля на забезпечення ефективного виконання десяти умов-рекомендацій, наданих ЄК з метою отримання позитивного висновку в заключному моніторинговому звіті Єврокомісії, а також розв'язання спірного питання зі Словенією, яка єдиною з країн Євросоюзу блокувала ратифікацію вступного Договору.

Так, Віце-прем'єр-міністра РХ В. Пусич в січні 2013 р. поінформувала європейських чиновників про виконання Хорватією восьми з десяти рекомендацій ЄК. Відкритими залишалися питання приватизації ДП «Бродоспліт» та боргів Люблянського банку.

Торкаючись питання боргів Люблянського банку слід зазначити, що спір між Хорватією та Словенією тривав упродовж 20 років, ускладнював хорватсько-словенські відносини і був перешкодою на євроінтеграційному шляху Хорватії. Врегулюванням цього питання займалася спільна хорватсько-словенська експертна комісія міністерств фінансів двох країн. Водночас, з метою зняття цієї проблеми з порядку денного двосторонніх відносин Прем'єр РХ З. Миланович та глава зовнішньополітичного відомства РХ В. Пусич провели низку переговорів зі своїми словенськими колегами. Як результат, 11 березня 2013 р. глави урядів двох країн підписали міжурядовий меморандум, згідно з яким Хорватія зобов'язалася «заморозити» судові процеси проти Люблянського банку, а Словенія – ратифікувати Договір про вступ РХ в ЄС [17].

На цьому тлі та з наближенням дати оприлюднення останнього звіту ЄК, високі функціонери ЄС неодноразово давали позитивні сигнали Хорватії стосовно очікуваних результатів завершального моніторингу. Врешті-решт, 26 березня 2013 р. Комісар ЄС з питань розширення Ш. Фюле на позачерговому засіданні уряду Хорватії представив заключний звіт ЄК. Він констатував, що Хорватія готова до членства в Євросоюзі, країна в цілому вчасно виконала всі умови й завдання Євросоюзу, зокрема досягла необхідного прогресу в імплементації останніх трьох із 35 переговорних розділів: «Ринкова економіка», «Правосуддя й основні права», «Справедливість, свобода і безпека», виконала 10 умов-рекомендацій Європейської Комісії, або ж довела, що знаходиться на завершальній стадії їхнього виконання.

Ш. Фюле запевнив, що Брюссель не бачить потреби продовжувати моніторинг РХ після набуття нею повноправного членства в ЄС. Він також закликав продовжувати проведення структурних реформ і боротьбу з корупцією та окреслював наступні стратегічні завдання для Загреба: уведення євро, приєднання до Шенгенської зони та посилення конкурентоспроможності національної економіки [11].

Таким чином, позитивна оцінка заключного моніторингового звіту ЄК означала, що Хорватія успішно склала останній передвступний іспит і вийшла на фінішну пряму на шляху до членства в Євросоюзі.

У рамках виконання домовленостей, словенський парламент ратифікував Договір про вступ РХ в ЄС 2 квітня 2013 р. Загалом, на початок квітня документ ратифікували усі країни, крім Німеччини, Нідерландів та Данії з огляду на суто процедурні питання ратифікації [15].

Логічним продовженням березневого заключного моніторингового звіту ЄК та ще одним

позитивним сигналом, які Загреб отримав від ЄС на завершальному етапі інтеграції до ЄС, стала остання перед вступом Резолюція Європейського Парламенту від 18 квітня 2013 р. Європейські парламентарі поновили свою підтримку здобуттю РХ повноправного членства в Євросоюзі та відзначали успіхи країни, зокрема, в реформуванні сфери правосуддя та в боротьбі з корупцією [7, с. 87].

1 липня 2013 р. Республіка Хорватія досягла своєї стратегічної зовнішньополітичної мети і стала повноправним членом Європейського Союзу. У рамках масштабного святкування цієї події за участі 170 високих іноземних гостей – представників Євросоюзу, держав-членів ЄС, а також країн Західних Балкан, звучали такі головні політичні сигнали: Хорватія в процесі виконання передвступних вимог ЄС здійснила комплексні демократичні реформи і є найкраще підготованим вступником до ЄС; Євросоюз буде й надалі допомагати РХ; Хорватія є взірцем для інших країн регіону і буде надавати їм усіляку підтримку на шляху євроінтеграції [6, арк. 2–63].

Таким чином, набуття Хорватією повноправного членства в Європейському Союзі ознаменувало виконання однієї з головних, поряд зі вступом у НАТО у 2009 р., зовнішньополітичних цілей та величезний поступ у процесі довгострокової консолідації країни.

Важливим кроком у процесі подальшої інституціоналізації країни як повноправного члена ЄС стало завершення 20 листопада 2013 р. переговорів про вступ Хорватії до Європейського економічного простору, що відкрило їй шлях до використання фінансових фондів цієї організації.

Головною позицією, яку почала обстоювати Хорватія з набуттям членства в ЄС при формуванні політики Євросоюзу, була необхідність його подальшого розширення, передусім на країни Західних Балкан, а в перспективі також і на ті держави Східного партнерства, які зафіксували свій намір здобути членство в ЄС і відповідатимуть відповідним критеріям. Проте, найбільш амбітним у цьому плані завданням Хорватії, яке отримало підтримку Брюсселя, стало неформальне «шефство» над державами Західних Балкан у справі їхньої європейської інтеграції.

Підсумовуючи викладене слід зазначити, що незважаючи на усі складнощі досліджуваного періоду, зокрема, моніторинг ЄК виконання РХ переговорних розділів та блокування Словенією ратифікації вступного Договору, владі Хорватії вдалося досягти відповідних критеріїв ЄС та завершити вступні переговори з Брюсселем. Ключовими подіями на цьому шляху стало укладення та ратифікація всіма країнами ЄС та Європейським Парламентом Договору про вступ РХ до ЄС, позитивне волевиявлення хорватських громадян щодо питання вступу країни до Євросоюзу та набуття повноправного членства в ЄС 1 липня 2013 р.

Варто відзначити, що хорватське приєднання відбулося в момент, коли саме ЄС стикалося зі

значними внутрішніми проблемами і ростом «втоми» від розширення. Таким чином, її приєднання являє собою важливий сигнал, що процес розширення не закінчився.

Хорватія, з її специфічними порівняльними перевагами для регіону Південно–Східної Європи (географічна та історична близькість, відсутність мовного бар'єру і подібні перехідні проблеми), безумовно слугуватиме інтегральним чинником у процесі європеїзації старої Європи.

Список використаних джерел

1. Боровець, І., 2016. 'Еволюція суспільної думки в Республіці Хорватія щодо європейської інтеграції упродовж 2000–2013 рр.', В: С. В. Віднянський, відп. ред., *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомчий збірник наукових праць*, Вип.25, с.307–323. // Borovets, I., 2016. 'Evolutsiya suspilnoyi dumky v Respublitsi Horvatiya shchodo yevropeiskoyi intehtratsiyi uprodovzh 2000–2013 rr. (Evolution of public opinion in the Republic of Croatia on European integration during 2000–2013)', V: S. V. Vidnyanskiy, vidp. red., *Mizhnarodni zviyazky Ukrainy: naukovyi poshuky i znahidky: mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats*, Vyp.25, s.307–323.

2. Боровець, І., 2015. 'Особливості процесу інтеграції Республіки Хорватія до Європейського Союзу', В: С. В. Віднянський, відп. ред., *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомчий збірник наукових праць*, Вип.24, с.303–318. // Borovets, I., 2015. 'Osoblyvosti procesu intehtratsiyi i Respubliki Horvatiya do Yevropeiskoho Soyuzu (Peculiarities of the process of integration of the Republic of Croatia into the European Union)', V: S. V. Vidnyanskiy, vidp. red., *Mizhnarodni zviyazky Ukrainy: naukovyi poshuky i znahidky: mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats*, Vyp.24, s.303–318.

3. Горюпаха, СВ., 2018. 'Ключові віхи переговорного процесу щодо вступу Хорватії до ЄС у 2007–2008 рр.', *Європейські історичні студії: науковий журнал*, Київ, №11, с.7–27. // Goropakha, SV., 2018. 'Klyuchovi vihy perehovornoho protsesu shchodo vstupu Horvatiyi do YS u 2007–2008 rr. (Key milestones of the negotiation process on the accession of Croatia to the EU in 2007–2008)', *Yevropeiski istorychni studiyi: naukovyi zhurnal*, Kyiv, №11, s.7–27.

4. Поточний архів Другого європейського департаменту МЗС України, Спр.110/1. Загальноєвропейський процес. Заходи із включення до нього України. Взаємовідносини з Євросоюзом (2011). // 'Potochnyi arhiv Druhoho yevropeiskoho departamentu MZS Ukrainy', Spr.110/1. Zahalnoyevropeiskiy protses. Zakhody iz vkluychennya do nioho Ukrainy. Vzayemovidnosyny z Yevrosoyuzom (2011).

5. 'Поточний архів Другого європейського департаменту МЗС України', Спр.110/1. Загальноєвропейський процес. Заходи із включення до нього України. Взаємовідносини з Євросоюзом (2012). // 'Potochnyi arhiv Druhoho yevropeiskoho departamentu MZS Ukrainy', Spr.110/1. Zahalnoyevropeiskiy protses. Zakhody iz vkluychennya do nioho Ukrainy. Vzayemovidnosyny z Yevrosoyuzom (2012).

6. 'Поточний архів Другого європейського департаменту МЗС України', Спр.110/1. Загальноєвропейський процес. Заходи із включення до нього України. Взаємовідносини з Євросоюзом (2013). // 'Potochnyi arhiv Druhoho yevropeiskoho departamentu MZS Ukrainy', Spr.110/1. Zahalnoyevropeiskiy protses. Zakhody iz vkluychennya do nioho Ukrainy. Vzayemovidnosyny z Yevrosoyuzom (2013).

7. Blanus, N., 2015. 'Croatia between the «Return» to Europe and the «Remaining» in Balkans', *Croatia and the European Union: Changes and Development*. In: P. Maldini & D. Pauković, ed., London: Routledge, p.69–93.

8. Flash Euro barometer 337, 2012. 'Croatia and the European Union'. [online] http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_337_sum_en.pdf.

9. Hrvatski Sabor, 2012. 'Europska komisija prihvatila izvješće o monitoringu priprema Hrvatske za članstvo u EU'. [online] <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=47922&sec=5377>.

10. Hrvatski Sabor, 2012. 'Europska komisija: Hrvatska napreduje, alisa deset zadaća treba dodatne napore'. [online] <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=50347&sec=5499>.

11. Hrvatski Sabor, 2013. 'Povjerenik za proširenje i politiku susjedstva Europske komisije Štefan Füle čestitao Hrvatskoj na izvrsno obavljenu poslu'. [online] <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=53597&sec=5583>.

12. Narodne Novine, 2012. 'Zakon Republike Hrvatske od 28. ožujka 2012. NN 2/2012 «Potvrđivanju Ugovora između Kraljevine Belgije, Republike Bugarske, Češke Republike, Kraljevine Danske, Savezne Republike Njemačke, Republike Estonije, Irske, Helenske Republike, Kraljevine Španjolske, Francuske Republike, Talijanske Republike, Republike Cipra, Republike Latvije, Republike Litve, Velikog Vojvodstva Luksemburga, Republike Mađarske, Republike Malte, Kraljevine Nizozemske, Republike Austrije, Republike Poljske, Portugalske Republike, Rumunjske, Republike Slovenije, Slovačke Republike, Republike Finske, Kraljevine Švedske, Ujedinjene Kraljevine Velike Britanije i Sjeverne Irske (države članice Europske unije) i Republike Hrvatske o pristupanju Republike Hrvatske Europskoj uniji». [online] https://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/2012_03_2_25.html.

13. 'Sabor donio odluku: referendum o EU 22. siječnja', 2011, *Tportal.hr*, 27. prosinac. [online] <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/sabor-donio-odluku-referendum-o-eu-22-sijecnja-20111223>.

14. The European Commission, 2011. 'Croatia 2011 Progress Report: Commission Staff Working Paper (SEC (2011) 1200 final)'. [online] https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2011/package/hr_rapport_2011_en.pdf.

15. The Ministry of Foreign and European Affairs of the Republic of Croatia, 2018. 'Negotiation Process', [online] <http://www.mvep.hr/en/croatia-and-the-european-union/negotiation-process/>.

16. Vlada Republike Hrvatske, 2011. 'Hrvatska formalno zaključila pregovore s EU-om' [online] <https://vlada.gov.hr/vijesti/hrvatska-formalno-zakljucila-pregovore-s-eu-om/10207>.

17. Vlada Republike Hrvatske, 2013. 'Potpisan Memorandum o suglasnosti između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Republike Slovenije'. [online] <https://vlada.gov.hr/vijesti/potpisan-memorandum-o-suglasnosti-izmedju-vlade-republike-hrvatske-i-vlade-republike-slovenije/10970>.

18. Vukandin, S., 2013. 'Evo kako smo putovali u EU', *Tportal.hr*. [online] <http://m.tportal.hr/270547/Evo-kako-smo-putovali-u-EU.html>

* * *